

ISSN: 2957-3874 (Print)

Journal of Al-Farabi for Humanity Sciences (JFHS)

<https://iasj.rdd.edu.iq/journals/journal/view/95>

مجلة الفارابي للعلوم الإنسانية تصدرها جامعة الفارابي

مفاهيم العنف ضد المرأة في الفكر الإسلامي واليهودي وتأثيرها على المجتمع .. دراسة تحليلية مقارنة

١. د. شيماء فاضل حمودي

جامعة بغداد / كلية اللغات / قسم اللغة العبرية

ملخص البحث

تهدف هذه الدراسة إلى تحليل نقدي مقارنة لمفاهيم العنف ضد المرأة في الفكرين الإسلامي واليهودي، وتأثير هذه المفاهيم على التشريعات والممارسات الاجتماعية المعاصرة. تركز الدراسة على كيفية تشكل هذه المفاهيم من خلال التفسيرات النصية التاريخية، وكيفية استمرار تأثيرها في المجتمعات المعاصرة رغم التحولات الاجتماعية الحديثة. تعترف هذه الدراسة بتنوع التفسيرات داخل كل ديانة، وتتجنب التعميمات غير الدقيقة. كما تؤكد على أهمية التمييز بين المبادئ الدينية والممارسات الثقافية التي قد تتناقض مع جوهر التعاليم الدينية. كلمات مفتاحية: العنف، المرأة، الفكر الإسلامي واليهودي.

מושגי אלימות נגד האישה במחשבה האסלאמית והיהודית והשפעתם על החברה: מחקר אנליטי ביקורתי תקציר

מחקר זה שואף לספק ניתוח השוואתי וביקורתי של מושגי האלימות נגד נשים במחשבה האסלאמית והיהודית, ואת השפעתם של מושגים אלה על חקיקה ופרקטיקות חברתיות עכשוויות. המחקר מתמקד באופן שבו מושגים אלה עוצבו באמצעות פרשנויות טקסטואליות היסטוריות, וכיצד השפעתם נמשכת בחברות עכשוויות למרות תמורות חברתיות מודרניות. מחקר זה מכיר בגיוון הפרשנויות בתוך כל דת ונמנע מהכללות לא מדויקות. הוא גם מדגיש את חשיבות ההבחנה בין עקרונות דתיים לבין מנהגים תרבותיים שעשויים לסתור את ליבת התורות הדתיות.

מילות מפתח: אלימות, נשים, מחשבה אסלאמית ויהודית. הקדמה:

לפני שנדון באלימות נגד נשים ובעמדה התרבותית בנושא, "יש להגדיר מושגים מדעיים, שכן הדבר חיוני במחקר מדעי. חובתו של החוקר להגדיר את המושגים בהם הוא משתמש, וככל שההגדרה מדויקת וברורה יותר, כך יהיה קל יותר לקוראים העוקבים אחר המחקר להבין את המשמעויות והרעיונות שהחוקר רוצה לבטא".

מושגים מדעיים משמשים כעמודי תווך של כל מחקר, ומאפשרים לנו לשרטט תמונה ברורה של נושא המחקר ומטרותיו, כך שקוראים מומחים וגם קוראים שאינם מומחים יהיו מודעים להם. מאחר שנושא המחקר מתמקד בחקר (מושגים של אלימות נגד נשים במחשבה האסלאמית והיהודית והשפעתם על החברה), פרק זה יתמקד בהגדרת המושגים הרלוונטיים, דהיינו: - תרבות - אלימות תרבות

מילה עתיקה, היא מסמלת את עידון הנשמה, ההיגיון והאינטליגנציה. במילון, "לטפח את עצמך" פירושו להפוך למיומן, מהיר תפיסה ואינטליגנטי. "לטפח משהו" פירושו לעדן אותו, ו"לטפח חנית" פירושו ליישר אותו.¹ בעידן המודרני שלנו, תרבות משמשת זה מכבר לציון התקדמות אינטלקטואלית, ספרותית וחברתית של יחידים וקבוצות.

תרבות אינה רק אוסף של רעיונות, אלא תיאוריה של התנהגות המסייעת לעצב את מהלך החיים הכללי, ומשקפת את אופיו הכללי של עם. היא מקיפה את המאפיינים הייחודיים של זהותה של אומה, ומבדילה אותה מקבוצות אחרות באמצעות אמונותיה, ערכיה, שפתה, עקרונותיה, התנהגותה, סממיה הקדושים, חוקיה וחוויותיה.

לסיכום, תרבות היא מכלול מורכב הכולל ידע, אמונות, מוסר, חוקים ומנהגים. ניתן להשתמש במילה "תרבות" כדי לבטא אחת משלוש משמעויות בסיסיות:

- 1- הערכה מעודנת של האמונות היפות ומדעי הרוח, המכונות גם תרבות גבוהה.
- 2- דפוס משולב של ידע, אמונה והתנהגות אנושיים המסתמך על היכולת לחשיבה סמלית ולמידה חברתית.
- 3- קבוצה של עמדות, ערכים, מטרות ונהלים משותפים המאפיינים מוסד, ארגון או קבוצה.² כאשר מושג זה הופיע לראשונה באירופה במאות ה-18 וה-19, הוא התייחס לתהליך של שיפור או שיפור, כמו בחקלאות או בגנות. עם זאת, במאה ה-19 הוא החל להתייחס באופן ברור לשיפור או שינוי של מיומנויות אנושיות אינדיבידואליות, במיוחד באמצעות לימוד וחינוך, וכך להשגת מידה מסוימת של

עד אמצע המאה התשע עשרה, כמה חוקרים החלו התפתחות אינטלקטואלית ורוחנית, המובילה לשגשוג לאומי ולערכים גבוהים יותר. להשתמש במונח "תרבות" כדי להתייחס ליכולות אנושיות בקנה מידה עולמי. עד המאה העשרים, המונח "תרבות" התפתח כמושג יסוד באנתרופולוגיה, הכולל את כל התופעות האנושיות שאינן נקבעות בעיקר על ידי הגנטיקה האנושית. באופן ספציפי, ניתן לפרש את המונח "תרבות" בשתי דרכים באנתרופולוגיה האמריקאית:

הפרשנות הראשונה:

התושייה של היכולת האנושית לסווג ולבטא חוויות באופן סמלי, ולאחר מכן לפעול בהתאם באופן יצירתי וחדשני.

הפרשנות השנייה:

זה מתייחס לדרכים המגוונות שבהן אנשים החיים בחלקים שונים של העולם מבטאים ומתארים את חוויותיהם, מה שמשיע באופן משמעותי על אפיון פעולותיהם כיצירות באותו זמן. לאחר מלחמת העולם השנייה, מושג זה צבר חשיבות, אם כי במשמעויות שונות במקצת, בתחומים אחרים כמו סוציולוגיה, לימודי תרבות, פסיכולוגיה ארגונית, ולאחרונה גם לימודי ניהול³. מאחר שתרבות מוגדרת כיכולת האנושית לעדן חוויות וידע באופן סמלי, דבר המשפיע רבות על ההבחנה בין התנהגויות יצירתיות, חוקרים הדגישו כי אלימות נגד נשים היא הפרה של ערכים תרבותיים, בנוסף להיותה הפרה ביסודה של זכויות האדם של נשים, וכי נשים ברחבי העולם סובלות מאלימות נגדן ללא קשר לגזע, לאום, דת, גיל או מעמד חברתי.

אלימות

אלימות נגד נשים היא פגיעה בכבוד האדם ועבירה על כל האמנות הבינלאומיות והחוקים האלוהיים. זוהי הפרה של זכויות אדם המובטחות על ידי חוקים ומסורות רבים, ואשר האנושות הגנה עליהן ועוגנת בקודים המשפטיים שלה⁴. עם זאת, נסיבות פוליטיות, חברתיות וכלכליות מסוימות הולידו גורמים שהאיצו את קצב האלימות בכלל, ואת האלימות נגד נשים בפרט, למרות מאמציהן, מאבקיהן ותמיכתן של נשים בגברים, והצורך של החברה בתפקידן בחיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים. מבחינה לשונית, אלימות פירושה (אלימות בעניין וחוסר עדינות כלפיו, והיא ההפך מעדנות. הוא התייחס אליו באלימות ובקשה, והאשים אותו וגער בו. הוא לקח את העניין באלימות והגיע אליו ללא ידיעה או מודעות לכך)⁵. לפיכך, המילה (אלימות) בשפה הערבית מתייחסת לכל התנהגות הכוללת משמעויות של חומרה, קשיחות ונזיפה. לכן, אלימות יכולה להיות התנהגות ממשית או מילולית⁶. מבחינה לשונית, אלימות פירושה להיות סלחני כלפי משהו, ולא להיות עדין כלפיו. זהו ההפך מעדנות. להיות אליים כלפי משהו פירושו לקחת אותו בכוח ובאכזריות, ולהאשים אותו ולגער בו. לקחת משהו באלימות פירושו לקחת אותו בלי ידיעה או מודעות לכך⁷. "שמשמעותו תגובה ספונטנית ובלתי מבוקרת לשימוש מכוון בכוח - *violenta* באנגלית, השורש הלטיני של המילה "אלימות" הוא "כלומר, שימוש ישיר ומיידי בכוח⁸.

לכן, אלימות מוגדרת כשימוש בלתי חוקי בכוח פיזי בדרכים שונות כדי לפגוע באנשים ולנזק לרכוש, כולל ענישה והפרעה לחירויותיהם של אחרים⁹.

ההגדרה האופרטיבית של אלימות, אותה החוקר רואה כמתאימה למחקר זה, היא:

התנהגות או מעשה המשתמשים בכפייה, כוח או איום בכך, המבוצעים על ידי צד אחד במטרה לשעבד צד אחר כדי להשיג מטרות בלתי מקובלות חברתית ומשפטית, וכתוצאה מכך נגרם נזק חומרי ונפשי.

לאור ההגדרות והפרספקטיבות השונות, החוקר יכול להגדיר אלימות כ: התנהגות אנטי-חברתית הסותרת ערכים חברתיים ועקרונות הומניטריים, ומטרותיה מבוססות על גרימת נזק חומרי ונפשי ליחידים, קבוצות או קהילות, ובכך מעכבת את השגת הביטחון והשלום החברתי בחברה.

העשור האחרון של המאה ה-20 חווה גל חסר תקדים בהתעניינות הבינלאומית לנושא האלימות נגד נשים. הדבר בא בעקבות עלייה דרמטית בחומרתה ובגיוון האלימות, אשר החלה לאיים על ביטחונן של נשים, על רווחתן החברתית והנפשית, ופגעה באנושיותן, בכבודן ובכבודן העצמי.

למרות שינויים חיוביים במעמדן של נשים בעידן המודרני, אופי היחסים בין גברים לנשים בתוך מערכת המשפחה נותר נשלט על ידי פרקטיקות כניעות. תרבות הדומיננטיות הגברית מעניקה לגברים את הזכות להשתמש בכוחם המוחלט כדי לכפות בכוח מדיניות של שעבוד על נשים¹⁰.

עם זאת, מושג האלימות נגד נשים לא גובש באופן מדעי כמושג עצמאי הראוי למחשבה וללימוד עד העשור האחרון של המאה העשרים. לפני כן, ספרות משפטית, חברתית, היסטורית ואחרת התמקדה אך ורק באפליה מגדרית בין גברים לנשים. מאוחר יותר, מהפכה פמיניסטית סללה את הדרך להופעתה של מהפכה פמיניסטית שהולידה תנועה פמיניסטית עולמית שמטרתה לפרק את הריכוזיות הגברית בכל תחומי החברה. אף על פי כן, ביטויי האפליה המגדרית הזו והשלכותיה הישירות על נשים לא נכללו במושג האלימות עד להכרזה האוניברסלית בדבר מיגור האלימות נגד נשים¹¹.

התרבות הגדולה ביותר שעליה החברה מבססת את חוקיה נגד אלימות היא זו שנחקקה על ידי חוקים דתיים שמימיים, המכונים תרבות דתית, אשר יש לדון בה, ויש להבין את עמדת האסלאם ודתות אחרות בנושא אלימות נגד נשים. לפני שנדון בנקודת המבט של האסלאם על אלימות נגד נשים, עלינו להבהיר את נקודת המבט של דתות אחרות על נשים, ולאחר מכן נדון בנקודת המבט של האסלאם עליהן ותפקידן בשמירה על זכויותיהן ושוויון עם גברים מבחינת זכויות וחובות, כמו גם בנקודת המבט שלו על אלימות נגדן, בין אם אלימות זו פיזית או פסיכולוגית.

השקפת היהדות על האשה

"בקרוב היהודים, נשים התייחסו לנשים כאל זונות וקורטיזנות, והתקסטים הדתיים שלהן היו גדושים בעליבונות, השפלות ואיסור נשים יהודיות תפסו מעמד נמוך יותר מגברים יהודים, ותפקידן בחיים היה לשרת גברים ולגדל ילדים. כאשר אישה יהודייה¹²". גירושין. נישאה, היא הפכה לרכושו של בעלה. "ההלכה היהודית ראתה באישה רכושו של בעלה, שקנה אותה בנדוניה ששולמה לאביה. היא לא

יכלה להתנגד לו בשום דבר, אפילו לא בנוגע לנישואיה. לאחר הנישואין, בעלותה עברה לבעלה, שקיבל על פי חוק את הסמכות לשלוט בה.¹³

אישה יהודייה אינה יכולה לפעול באופן עצמאי; עליה להתייעץ עם בעלה בכל דבר, אפילו נדרים. נדרים אלה אינם תקפים ללא הסכמת בעלה, שכן הוא מודע היטב שאשתו אינה יכולה לעשות דבר ללא אישורו.¹⁴ על פי התורה, האישה נבראה מאחת מצלעותיו של אדם. "וַיִּפֶּל יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עַל-הָאֲדָמָה וַיִּישָׁן וַיִּקַּח אֶחָת מִצְלָעָיו וַיִּסְבֶּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָה: כַּב וַיִּכְן יְהוָה אֱלֹהִים אֶת-הַצֶּלַע אֲשֶׁר-לָקַח מִן-הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיִּבְרָא אֶת-הָאָדָם" (בראשית 2: 21 – 22)

לכן, יש הסבורים שנשים נחותות מגברים, ואחת הסיבות שהובילו לתפיסה נמוכה זו של נשים היא גם ההאשמה המופנית נגדן בפיתוי אדם לאכול מהעץ שאסר אלוהים. (יאמר האדם האשה אשר נתתה עמלי הוא נתתה לי מן-העץ ואכל: יג ויאמר יְהוָה אֱלֹהִים לְאִשָּׁה מַה-נָּתַת עִשְׂתִּי וַתֹּאמֶר הָאִשָּׁה הִנֵּנִי הִשְׁיָאֲנִי וְאָכַל:) (בראשית 3: 12 – 13) למרות שחווה התפתתה על ידי הנחש, וה' העניש את הנחש, את חווה ואת אדם כאחד, ההערכה הנמוכה וכל האשמה נפלו על חווה.

למרות הטקסטים בתורה הקוראים לגברים לשאת אישה, נשים לא זכו לכבוד ולמעמד שמגיעים להן מצד גברים. נשים סבלו תחת חוקים אלה, שכן מערכת הנישואין היהודית חושפת את מעמדן הנמוך של נשים ואת הסבל שנגרם להן הן על ידי החוקים היהודיים והן על ידי הגברים.¹⁵

פרשנויות יהודיות רבות מצביעות על השקפה משפילה על נשים, ומתייחסות אליהן ככפופות או נחותות לגברים... בין הפרשנויות הקשות (בבלי, סנהדרין, בנוגע לנשים ומחיקת זהותן בחברה פטריארכלית, למשל: (אדם הראשון נטלו ממנו צלע אחת ונתנו לו שפחה לשמשו לט, ע"ב), (ברוך שלא עשאוני אשה) (ירושלים, ברכות, טא), (אין אשה אלא ליופי, אין אשה אלא לבנים) (בבלי, כתובות נט, ע"ב), (אוי לו למי שבניו נקבות) (קידושין פב, ע"ב), (קול באשה ערווה) (ברכות, כז, ע"א), (כיוון שנבראת חווה נברא שטן עימה) (בראשית רבה י"ן), ועוד.¹⁶

לפיכך, אנו רואים שהיהדות לא הייתה הוגנת כלפי נשים, וגם לא העניקה להן את המעמד הראוי להן. כתוצאה מכך, פרשנויות ופרשנויות בכתבי הקודש הפכו לדעות קדומות וקיצוניות יותר נגד נשים, ומתייחסות אליהן כיצורים נחותים מגברים. עם זאת, אם נבחן את החברה הישראלית, נגלה שנשים תופסות מקום חשוב בנושאים הפתוחים לדיון ציבורי, בין אם חילוניים או חרדיים. בעוד שייתכן שיש התפתחות בתפיסת החברה החילונית את מעמדם ומעמדם של נשים, מעמדן בהלכה היהודית נותר ללא שינוי וקבוע, כמו הטקסט הדתי עצמו, המקור העיקרי לחקיקה.¹⁷ בעוד שהחברה החילונית, באמצעות חוקיה וחקיקה, נעה לקראת השגת שוויון לנשים עוד לפני שהמודעות הציבורית לנושא זה התפשטה, ההפך קורה בחברה הדתית.¹⁸

מנקודת מבטה של התרבות היהודית, תפקידן של נשים הוא בדרך כלל משפחתי: לידת ילדים, דאגה למשפחה וביצוע מטלות הבית. תפקיד מסורתי זה ניכר בצורה הברורה ביותר במסד הדתי. מכיוון שעשייתן נחשבה לחובה ולהכרח, הן לא זכו להערכה או להכרת תודה. מכיוון שנישואיהן התבססו על הצורך לשמור על חיי משפחה ולא על קשר אישי כלשהו בין בני הזוג, הן זכו להבנה מועטה מבעליהן. כתוצאה מכך, הן הפכו לתלויות רגשית לחלוטין בילדיהן ונקשרו במיוחד לבניהן, שנחשבו לבעלי מעמד חברתי גבוה בהרבה ממנה, עד כדי כך שצורךן באהבה הפך לאובססיה.¹⁹

לכן, התורה מכילה הוראות בנוגע לשליטתו של הגבר על האישה על פי צו אלוהי, תוך שהיא רואה בה יצור נחות מהאנושות.²⁰ עם זאת, רבנים יהודים מצביעים על כך שההלכה היהודית מחייבת גבר לכבד את אשתו יותר מאשר את גופו, להימנע מאלימות כלפיה, לדבר אליה בעדינות ולהימנע מחוסר סובלנות או קוצר רוח.²¹ ואכן, מחוקק יהודי אחד, יוסף קארו (1658–1733),²² אף פוסק כי יש להתייחס לגבר המכה את אשתו בחומרה רבה יותר מאדם המכה את חברתו. אף על פי כן, חלק מהמחוקקים היהודים התירו ענישה גופנית משמעתית, המחולקת לשלושה סוגים:

1. הכאת אישה דומיננטית כדי להפחית את תפקידה ולמנוע ממנה לתפוס את מעמדה של הגבר בבית.
2. הכאת אישה כדי לאלץ אותה למלא את חובותיה.
3. הכאת אישה כדי להעניש אותה, לשפר את התנהגותה ולהרתיע אותה ממעשים רעים.²³

לכן, כאשר בוחנים את ההיסטוריה היהודית ולומדים את שלבי ההתפתחות התרבותית בחברה העברית, נראה כאילו נשים אינן קיימות כלל. נשים כמעט ולא תופסות מקום בולט בגוף הספרות היהודית העצום. הדבר בא לידי ביטוי גם לאחר הקמת מדינת ישראל, שם התיר הרב עובדיה יוסף הכאת נשים למטרות חינוך. חקיקתו לא שמה קץ לחלוטין לאלימות גברים כלפי נשים, אלא התנתה אותה. עם זאת, היו גם מחוקקים יהודים, כמו הרב אליעזר ולדנבורג, שהתנגדו להכאת אישה שסירבה למלא את חובותיה כלפי בעלה, למעט במקרים בהם היו ראיות חותכות לכך שהאישה טעתה. בכך, הם שללו מגברים את הזכות להכות גברים בחינוך והעבירו את העניין לבתי המשפט.²⁴

השקפת האסלאם על האשה

באסלאם, נשים זוכות לכבוד, תכונותיהן והשוני שלהן מגברים זוכים לכבוד. חוקים נקבעים כדי להבטיח את כבודן בתפקידיהן, וגם גברים זוכים לכבוד בתפקידם. חיבה הדדית, רחמים וכבוד מטופחים ביניהן, מה שמוביל לאחריות משותפת לאורך כל מערכת היחסים ביניהן, יהיה אופייה אשר יהיה, במסגרת החוק האסלאמי. האסלאם שחרר נשים מכבלי הבורות הטרור-אסלאמית, העלה את מעמדם וכיבד אותן בקוראן ובסונה. בפסוקים רבים, נשים מוצגות כדמויות לדוגמה וכמודלים לחיקוי.

האסלאם העניק לנשים מעמד חברתי מיוחד וחשיבות רבה בשל הקשיים שהן עוברות בלידתן ולגידול ילדיהן, כפי שאמר אלוהים (" אלאחקאף: 15, וַהֲרִינוּ וְהִגְמְלוּ שְׁלֹשִׁים חֹדֶשׁ אֲדִירִים:) (וַיִּצְוָה אֶת-הָאָדָם עַל הַרְרִי לְהִטִּיב לָהֶם. תַּחֲלָתָהּ אִמּוֹ בְּעֶצֶב וַיִּלְדֶּתָהּ בְּעֶצֶב " יתר על כן, האסלאם הפך את האישה לבעלת הבית ואחראית על פיקוח על ענייניו. הנביא מוחמד (עליו השלום) אמר: " כל אחד מכם רועה וכל אחד מכם אחראי על צאנו... והאישה רועה בבית בעלה ואחראית על צאנו". האסלאם הבטיח לנשים את זכויותיהן; היא אם, אחות, בת, דודה, דודה מצד האם וסבתא. הוא שחרר אותה לאחר שהייתה שפחה וביסס שוויון בינה לבין גברים באנושות, כפי שאמר אלוהים יתברך. (הוּא בְּנֵי אָדָם, יִרְאוּ אֶת אֱלֹהִים אֲשֶׁר בָּרָא אֶתְכֶם מִנֶּפֶשׁ אַחַת וַיִּבְרָא מִמֶּנָּה אֶת בֵּת זֹוּגָה, וַיִּקֶּם מִמֶּם אָנָשִׁים וְנָשִׁים לְרֵב.

וַיֵּרְאוּ אֶת אֱלֹהִים אֲשֶׁר בָּשָׂמוּ תִשְׁאָלוּ אִישׁ מֵאֵת רֵעֵהוּ (חֶסֶד) וְאֵת הַנָּשִׁים (אֲמוֹתֵיכֶם), פִּי אֱלֹהִים בּוֹחֲנָכֶם) " נשים : 1 " האסלאם נתן לנשים את החופש לחסור ולהשתמש בכספן, בנוסף לפטור אותן ממזונות גם אם היו עשירות. הוא הניח את היסודות המבטיחים את זכויותיהן וחוקק חוקים המגנים על כבודן ומונעים ניצול פיזי ונפשי. לאחר מכן הוא הותיר אותן חופשיות לעסוק בתחומים שונים של החיים.

למרות בהירות מעמד האשה בטקסטים של ההלכה האסלאמית, בין אם בקוראן הקדוש ובין אם במאמרי הנביא מוחמד, חלקן מסתמכות על הטלת ספקות ומה שבלבן למורשת המנהגים הישנים על חלק מהטקסטים הנבואיים, בניסיון להטעות ולסלף את מטרות השריעה, שכן הדת האסלאמית, טקסטית, פרשנויותיה וחלק מפסיקותיה המשפטיות מואשמות כאחד ממקורות האלימות נגד נשים, אך חלק מהמשפטנים והנאורים שביניהן סבורים אחרת.²⁵

זה כולל את מה שהועלה בנוגע לחדית' "חסר אינטלקט ודת". החדית' מעביר את משמעות יופיה של אישה ויכולתה להשפיע על תודעתו של גבר, וכיצד כל הנשים חסרות דת מכל הגברים, וגברת נשות העולם הייתה פאטימה אל-זהרה, בתו של שליח האל (מי ייתן ואלוהים יברכו ויתן לו שלום), וחדית' (מי ייתן ואלוהים ירצה בה), ומרים בנת עמרן, ואסיה, שכולן רוב הגברים אינם מסוגלים להתקרב לרמת הפולחן והדת שלהם.²⁶

ראוי לציין שאנו שואבים השראה מחייה של האישה הקרובה ביותר לנביא מוחמד (עליו השלום), דהיינו בתו פאטימה אל-זהרה (יהי רצון שאלוהים ירצה בה), גבירת נשות העולם, והעוול והאלימות שסבלה לאחר מותו של הנביא הנכבד... החושך המשיך לעטוף את אוירת מדינה, והמוסלמים נכנעו לשינה עמוקה... הנביא (עליו השלום) התעורר בשעה זו, באמצע הלילה, ומשהו עלה בדעתו - בהשראה אלוהית - ולכן שלח לקרוא לנכבדי מדינה, וזימן אותם אליו... ההסבר היחיד שעלה במוחם לזימון פתאומי זה בשעה מאוחרת זו של הלילה היה שהמוסלמים היו מאוימים על ידי אויבים ושאיירע מזל רע כלשהו לנביא (עליו השלום). עם הגעתם לבית הנביא הגדול, ולאחר שהתיישבו, פנה אליהם הנביא באומרו: "פאטימה היא חלק ממני; מי שפוגע בה פוגע בי, ומי שפוגע בי פוגע באלוהים".²⁷

בתדהמה גמורה, עזבו האנשים את ביתו של הנביא (עליו השלום). תוהים מדוע קרא להם דווקא בזמן הזה כדי לומר זאת. מדוע לא דחה זאת למחרת כדי להכריז זאת לכל האומה? האם משהו רע קרה לפטימה בגללנו? או שמא היה משהו אחר שלא ידענו עליו? אך הנביא (עליו השלום). לא הסתפק בהסבר פשוט של מעמדה של בתו פטימה אל-זהרה. בכל פעם, הנביא שיבח את גדולתה של האישה הזו והכריז: "פטימה היא גבירת נשות העולם". כשנשאל: "האם היא גבירת נשות זמנה?", ענה: "זאת הייתה מרים". זאת הייתה מרים, גבירת נשות זמנה, ופטימה היא גבירת נשות העולם, בעבר ובהווה.²⁸

איש אינו מכחיש שיש אלימות נגד נשים בחלקים שונים של העולם, וזו אלימות בעלת שורשים היסטוריים, כפי שמעיד הקמפיין החזק שפתח הקוראן הקדוש נגד ערביי התקופה הטרם-אסלאמית, שאלימותם נגד נשים הגיעה עד כדי הריגה וגזילת חיים משום שלטענתם, הן היו מקור לעוני ובושה. הקוראן הקדוש אף קישר את הזוועות הקוסמיות המתרחשות ביום התחייה עם הזוועות שבני אדם מבצעים, והוא נתן כדוגמה את הריגת נשים, דרגת האלימות הגבוהה ביותר שניתן להעלות על הדעת, "וְכַאֲשֶׁר יִשְׁאָלוּ אֵת פִּי הַבָּנוֹת הַקְּבוּרוֹת חַיֹּת: ט בְּאֵיזָה חֶטָּא הוּמָתוּ 3554 : (הקפול - 8 - 9)

למרות התיאור הברור של נשים בטקסטים אסלאמיים, בין אם בקוראן הקדוש ובין אם במסורות הנבואיות, יש אנשים שפונים להטיל ספקות ולשקף את מנהגיהם המיושנים על טקסטים נבואיים מסוימים. זהו ניסיון להטעות ולעוות את מטרות החוק האסלאמי, שכן האסלאם, טקסטיו, פרשנויותיו וחלק מפסיקותיו מואשמים כמקור לאלימות נגד נשים. עם זאת, ישנם חוקרים ואנשים נאורים ביניהם המחזיקים בדעה שונה.²⁹

דוגמה אחת לכך היא המחלוקת סביב החדית' על כך שנשים "חסרות אינטלקט ודת". חדית' זה מתייחס ליופיין של נשים וליכולתן להשפיע על דעתם של גברים. עולה השאלה: כיצד ניתן לראות את כל הנשים כחסרות דת בהשוואה לכל הגברים? הנשים הצנועות ביותר בעולם, כמו פאטימה אל-זהרה, בת הנביא (עליו השלום), חדית' (מי ייתן ואלוהים ירצה בה), מרים בנת עמרן ואסיה, הן כולן נשים שרמת המסירות והפרקטיקה הדתית שלהן אינה ניתנת להשגה על ידי רוב הגברים.³⁰

אלימות נגד נשים בחברות שלנו היא נטל כבד על המציאות הנשית שלנו. אלימות זו משתרעת מעבר למשפחה (בנוסף לאלימות במשפחה) באמצעות פרקטיקות רבות. אפילו בחברות מתורבתות מסוימות, נשים רעולות נמנעות מלהיכנס לאוניברסיטאות משום שהן לובשות לבוש אסלאמי. מדינות אירופאיות מסוימות אף חוקקו חוקים האוסרים על נשים רעולות מלהיכנס לאוניברסיטאות. זוהי צורה של אלימות נגד נשים משום שהיא מונעת מהן לבטא בחופשיות את דעותיהן ואמונותיהן. ישנם סוגים רבים של אלימות, שכולם נדחים ומגוינים על ידי האסלאם. למרבה הצער, חלקם מצדיקים אלימות, וחלקם מאשימים שלא בצדק את האסלאם בביצוע אלימות רבה נגד נשים, במניעת דיבורן ובהשתקת קולן. כל אלה הן תפיסות מוטעות שהמערב מתמקד בהן כדי לעוות את תדמית האסלאם והמוסלמים. במציאות, האסלאם מעלה נשים בצורה שאין לאף ציוויליזציה אחרת, ומעניק להן זכויות שאף ישות אחרת, בעבר או בהווה, לא העניקה להן מעולם.

לכן, האסלאם מגדיר אלימות נגד נשים לשני סוגים:

1- אלימות פיזית: מתייחסת לצורות שונות של התעללות שאישה עלולה לסבול, בין אם פיזית (כגון מכות ביד או בחפץ כמו מקל) ובין אם מינית. אלימות פיזית יכולה לעיתים להוביל למוות.

2- אלימות פסיכולוגית: מתייחסת להתעללות מילולית באישה על ידי אמירת דברים שהיא לא אוהבת ופגיעה ברגשותיה, לעיתים אף פגיעה בכבודה ובצניעותה. סוג זה הוא אולי חמור יותר ובעל השפעה פסיכולוגית גדולה יותר מהראשון.³¹

" (נשים : 24) פסוקים ומאמרים רבים, האסלאם אוסר את שני הדברים הללו, כפי שאמר אלוהים אדירים. "וְנִהְיֶתֶם כֶּהֱן טוֹבוֹת קוראים לגברים להתייחס לנשים היטב, לתת להן את מלוא זכויותיהן, ולא לפגוע בכבודן במילה או במעשה, או להשמיץ אותן. בין פסוקים אלה נמנים : (המאמינים, לא תהיה להם לרשות את הנשים לקרות רצונן, ולא תמנעו אותן (מהיות לאיש) למען קחת חלק מאשר

נתמם להן 220 בלתי אם בעשותן תועבה ברוך, ונהגתם בהן טובות. וכי נמאסו בעיניכם, הנה יוכל היות כי תמאסו דבר אשר אליהם שם
בו טובה רבה) " נשים 24 "

גורמים לאלימות

- 1- סיבות חברתיות: היעדר סטנדרטים כלליים של התנהגות בהיבטים שונים של החיים, וירידה בכבוד לאחרים ובסוציאליזציה, כגון שימוש בענישה פיזית נגד ילדים.
 - 2- סיבות פוליטיות: היעדר רוטציה של כוח, זלזול בטובת הציבור וחוסר יעילות של שביתות פוליטיות³².
 - 3 - סיבות כלכליות: אבטלה נרחבת, במיוחד בקרב צעירים ומשכילים, ירידה ברמת החיים ושכיחותה של טינה חברתית עקב אי שוויון בהכנסות.
 - 4- סיבות תקשורתיות: חשיפה לאלימות יכולה להפעיל מחשבות נלוות, וחקיקי התנהגויות אלימות המוצגות בכלי תקשורת שונים, כמו גם חשיפה לתכנים מיניים, תורמים לביצוע עבירות אונס.
 - 5- סיבות פסיכולוגיות: אלימות היא אמצעי עבור גברים צעירים להוכיח את גבריותם, והיא נובעת ממתח הנובע מצרכים לא מסופקים ולחצים פסיכולוגיים הנובעים מבעיות משפחתיות.
 - 6- סיבות משפטיות וביטחוניות: חוסר כבוד לחוק, חוסר ביטחון ביישובים בלתי פורמליים וחוסר צדק בחלוקת העושר הציבורי.³³
- למרות השינויים החיוביים במעמד האישה בעידן המודרני, אופי היחסים בין גברים לנשים במסגרת מערכת המשפחה עדיין נשלט על ידי פרקטיקות כניעות. תרבות הדומיננטיות הגברית העניקה לגברים את הזכות להשתמש בכוחם המוחלט כדי לכפות בכוח מדיניות של שעבוד על נשים³⁴.
- אולי אחת הביטויים המשמעותיים ביותר של כוח זה ניכרת בבירור בנושא האלימות נגד נשים, אשר ליוותה את התפתחותן של כל החברות האנושיות מאז ימי קדם. על פי תיאוריית תרבות האלימות, הקבלה האוטומטית של אלימות על ידי החברה הרחבה מעניקה לגיטימציה לשימוש בה בחיי המשפחה ומעודדת פנייה אליה. אם פנייה לאלימות היא אמצעי לגיטימי בחברה לפתרון או טיפול בבעיות יומיומיות, אזי אדם רשאי לפנות אליה ולהשתמש בה בביתו כדי לפתור בעיות משפחתיות.³⁵
- לכן, אלימות נגד נשים היא בעיה חברתית בשל השפעותיה השליליות. היא משפיעה לא רק על נשים אלא גם על התא המשפחתי (בעל וילדים) ועל יציבותו. היא משפיעה גם על החברה בכללותה, למרות שהחברה עצמה היא אחד הגורמים לבעיה זו. נשים בחברה הישראלית, כמו בחברות אחרות, מתחילות להיאבק למען שוויון. למרות שנשים נכנסות לכל התחומים לצד גברים, השוויון נותר בגדר סיסמה בלבד ולא מציאות. בכל תחום, נשים נדחקו לתפקידים שוליים ונאלצו להילחם על זכויותיהן כשותפות שוות לגברים. ניתן להצביע על אמצע שנות ה-70 כתחילתו של שינוי במעמדן של נשים, כאשר נשים החלו להבין את מציאות מיתוס השוויון. שינוי החל להתרחש כאשר ארגוני נשים החלו להקים מקלטים לנשים הסובלות מעוני. ארגונים אלה מילאו תפקיד בהעלאת נושא עוני נשים, ניצול מיני, אי שוויון כלכלי ופוליטי ונושאים קשורים אחרים³⁶.

סיכום

לבסוף, אנו אומרים כי חוקרים הדגישו כי אלימות נגד נשים היא הפרה של ערכים תרבותיים, בנוסף להיותה הפרה ביסודה של זכויות האדם של נשים. נשים ברחבי העולם סובלות מאלימות ללא קשר לגזע, לאום, דת, גיל או מעמד חברתי. ההגדרה האופציונלית של אלימות, המתאימה למחקר זה, היא התנהגות או פעולה המשתמשת באמצעים של כפייה, כוח או איום בשימוש בהם, המופעלים על ידי צד אחד במטרה לשעבד צד אחר, לצורך השגת מטרות בלתי מקובלות מבחינה חברתית ומשפטית, הגורמות נזק חומרי ומוסרי.

מושג האלימות נגד נשים לא גובש באופן מדעי כמושג עצמאי הראוי למחשבה וללימוד עד לעשור האחרון של המאה העשרים. לפני תאריך זה, ספרות משפטית, חברתית, היסטורית ואחרת התמקדה רק באפליה מגדרית בין גברים לנשים. האסלאם כיבד נשים והתחשב במאפייניהן ובהבדל בינן לבין גברים, ולכן חוקק חוקים המכבדים אותה במעמדה ואת הגבר גם במעמדו. הוא ביסס ביניהן חיבה, חמלה וכבוד הדדי המובילים לחלוקת אחריות ביניהן לאורך המשך מערכת היחסים המקשרת ביניהן, תהיה מערכת היחסים אשר תהיה, במסגרת ההלכה האסלאמית. אלימות נגד נשים היא תרבות מיושנת שעוברת בירושה מדור לדור. אנו מוצאים כי ישנם קשרים הכלולים ביחסי הכוח, השליטה והדומיננטיות השולטים בהזדמנויות של נשים וגברים כאחד בחיים. למעשה, מערכת יחסים זו בין גברים לנשים מבוססת על שיקולים חברתיים ותרבותיים שנוצרו לאורך ההיסטוריה.

סקירה השוואתית של אלימות ממניעים דתיים ביהדות ובאסלאם מגלה כי בעוד שהמסגרת הדתית יכולה לעיתים להסביר התנהגויות היסטוריות וחברתיות שונות, היא אינה הגורם היחיד. במקרים רבים, אלימות הייתה תוצר של שילוב של גורמים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים, כאשר סמלים דתיים משמשים להצדקה או חיזוק האינטרסים של בעלי הכוח. בנוגע לטקסטים קדושים, הפרשנויות מגוונות, כאשר חלקן דוגלות בשלום, דו-קיום וחמלה, בעוד שאחרות מסבירות מעשי אלימות בהקשרים היסטוריים ספציפיים. מחקר מודרני מדגיש כי החוקים והמסורות הדתיים של היהדות והאסלאם, במהותם, מקדמים צדק, שלום וכבוד האדם. לכן, הבנת אלימות דורשת ניתוח הקשרים היסטוריים וסמכותיים, בחינת טקסטים ופירושים לאור ערכים עכשוויים של צדק ואנושיות. משימתנו נותרה ציווי אקדמי ואתי כאחד: לעמוד נגד כל הצדקה לאלימות ולעודד דיאלוג המוביל להבנה רחבה יותר ולכבוד הדדי. המקורות

1. ابن منظور, لسان العرب, بيروت للطباعة والنشر, بيروت, ١٩٥٦.

2. أحمد العايد, المعجم العربي الاساسي, لاروس, المنظمة العربية للتربية والثقافة, بيروت, ١٩٨٩.

3. حسنين توفيق إبراهيم, ظاهرة العنف السياسي في النظم العربية, بيروت, مركز دراسات الوحدة العربية, سلسلة اطروحات الدكتوراه (١٧), ط٢,

٤. مروة أحمد وهذان، البنية الدالة للنص المسرحي (دراسة نقدية مقارنة لقضايا المرأة في اعمال جورن اجمون وفتحية العسل) رسالة دكتوراه، جامعة عين شمس، كلية الألسن، ٢٠١٥.
٥. منصور عبد الوهاب، فتاوى الحاخامات، رؤية موضوعية لجذور التطرف في المجتمع الاسرائيلي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠١٠.
٦. رفيف رضا صيداوي، جوارى ٢٠٠١ "دراسة حول العنف ضد المرأة في العائلة"، لبنان، دار الكتب، ٢٠٠٢.
٧. سوزان السعيد يوسف، المرأة حقوقها وواجباتها في الشريعة اليهودية، رسالة ماجستير، جامعة القاهرة، ١٩٨٣.
٨. السيد عبد العاطي وآخرون، علم اجتماع الاسرة، الاسكندرية، دار المعرفة الجامعية، ٢٠٠٠.
٩. الشيخ على جمعة محمد، المرأة في الحضارة الاسلامية بين نصوص الشرع وتراث الفقه والواقع المعيش، دار السلام، القاهرة، الطبعة الثانية، ٢٠٠٧.
١٠. ف. دينيوف، نظريات العنف في الصراع الايديولوجي، ترجمة سحر سعيد، سوريا، دار دمشق، ١٩٨٢.
١١. القصص روفائيل البرموسى، الحياة اليهودية حسب التلمود، مراجعة نيافة الأنبا ايسوذورس، دار نوبار للطباعة، الطبعة الثانية، ٢٠٠٤.
١٢. لويس معلوف، المنجد في اللغة، بيروت، دار المشرق، ط٣، ١٩٧٣.
١٣. محمد عبد المقصود، المرأة في جميع الأديان والعصور، مكتبة مدبولي، طبعة اولى، ١٩٨٣.
١٤. محمود سعيد الخولي، " العنف في مواقف الحياة اليومية : نطاقات وتفاعلات"، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ٢٠٠٨.
١٥. منى يوسف، " نحو استراتيجية لمواجهة العنف في المجتمع المصري"، المؤتمر السنوي الرابع : الابعاد الاجتماعية والجناائية للعنف في المجتمع المصري، المركز القومي للبحوث الاجتماعية والجناائية، المجلد الثاني : ١١٣٩ - ١١٦١ ، القاهرة ، ٢٠٠٢.
١٦. ناتالى رين، المرأة اليهودية الماضي والحاضر والمستقبل، تعريب سهام منصور، مكتبة مدبولي، طبعة ثانية، ١٩٨٧.
١٧. أنجلو رأفت سالم، المرأة في أعمال عماليا كهانا كرمون، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة القاهرة، ١٩٩٧.
١٨. وحيد الدين خان، المرأة بين الشريعة الاسلامية والحضارة الغربية، ترجمة سيد أحمد العدوي، دار الصحوة للنشر، القاهرة، الطبعة الأولى، ١٩٩٤.

العبرיים

1. حנה الرציيل، نשים בישראל، ישראל 2000، עורכי הספר, שרה אהרונ, מאיר אהרונ, הוצאת לאור מקסם, 2000.
2. עליזה שנהר - אלרעי, זמן אשה - נשים במקרא, במדרש ובספרות העברית החדשה, כנרת זמורה ביתן - הוצאת אקדמים יזרעאל, 2008.
3. שולמית ולפיש, הריאת לעצמך- נשים יולמות גירושין, שוקן, תל אביב, 2006, עמ" 20, 21.
4. גיא ראביד, זה בידיים שלנו, ניתוח תחום מניעת אלימות נגד נשים, מידות, תל-אביב, אוקטובר 2010.

האנטרניט

ادولف باستيان " موسوعة بریتانیکا " ٢٠٠٩ إصدار موسوعة بریتانیکا أون لاین ٢٢ يناير ٢٠٠٩.

<http://www.britannica.com/EBchecked/<topic/55606/Adolf-Bastian>> .

هوامش البحث

- ١- ابن منظور، لسان العرب، بيروت للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٥٦، ص ٧٤.
- ٢- ادولف باستيان " موسوعة بریتانیکا " ٢٠٠٩ إصدار موسوعة بریتانیکا أون لاین ٢٢ يناير ٢٠٠٩.
- ٣- ادولف باستيان "اليوم في تاريخ العلوم" ٢٧ يناير ٢٠٠٩
- ٤- د. حسنين توفيق إبراهيم، ظاهرة العنف السياسى فى النظم العربية، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، سلسلة اطروحات الدكتوراه (١٧)، ط٢، ١٩٩٩، ص ٤٢.
- ٥- لويس معلوف، المنجد في اللغة، بيروت، دار المشرق، ط٣، ١٩٧٣، ص ٥٣٣.
- ٦- ابن منظور، لسان العرب، بيروت للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٥٦، ص ٢٥٧، مرجع سابق.
- ٧- أحمد العايد، المعجم العربى الاساسي، لاروس، المنظمة العربية للتربية والثقافة، بيروت، ١٩٨٩، ص ٨٧٢.
- ٨- ف. دينيوف، نظريات العنف في الصراع الايديولوجي، ترجمة سحر سعيد، سوريا، دار دمشق، ١٩٨٢، ص ١٢٢.
- ٩- غيا رابيد، זה בידיים שלנו، ניתוח תחום מניעת אלימות נגד נשים, מידות, תל-אביב, אוקטובר 2010, עמ" 10, 34.

- ١٠- المرجع السابق، ص ٢٠.
- ١١- رفيف رضا صيداوى، جوارى ٢٠٠١ "دراسة حول العنف ضد المرأة فى العائلة"، لبنان، دار الكتب، ٢٠٠٢، ص ١١-١٢.
- ١٢- محمد عبد المقصود، المرأة فى جميع الأديان والعصور، مكتبة مدبولى، طبعة اولى، ١٩٨٣، ص ٤٠٢.
- ١٣- القمص روفائيل البرموسى، الحياة اليهودية حسب التلمود، مراجعة نياقة الأنبا ايسوزورس، دار نوبار للطباعة، الطبعة الثانية، ٢٠٠٤، ص ٥٢.
- ١٤- نجلاء رأفت سالم، المرأة فى أعمال عماليا كهانا كرمون، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة القاهرة، ١٩٩٧، ص ٢، ٣.
- ١٥- نفس المرجع السابق، ص ٤.
- ١٦- عليזה شنهـر - آلرعى، زمن اשה - نשים במקרא، במדרש ובספרות העברית החדשה، כנרת זמורה ביתן - הוצאת אקדמים יזרעאל، 2008، ע"מ 12.
- ١٧- د. مروة أحمد وهدان، البنية الدالة للنص المسرحى (دراسة نقدية مقارنة لقضايا المرأة فى اعمال جورن اجمون وفتحية العسل) رسالة دكتوراه، جامعة عين شمس، كلية الألسن، ٢٠١٥، ص ٢١.
- ١٨- د. منصور عبد الوهاب، فتاوى الحاخامات، رؤية موضوعية لجذور التطرف فى المجتمع الاسرائيلى، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠١٠، ص ٣٩.
- ١٩- ناتالى رين، المرأة اليهودية الماضي والحاضر والمستقبل، تعريب سهام منصور، مكتبة مدبولى، طبعة ثانية، ١٩٨٧، ص ٩، ١٠، ١٧، ١٨.
- ٢٠- نجلاء رأفت سالم، المرأة فى اعمال عماليا كهانا كرمون، مرجع سابق، ص ٢.
- ٢١- سوزان السعيد يوسف، المرأة حقوقها وواجباتها فى الشريعة اليهودية، رسالة ماجستير، جامعة القاهرة، ١٩٨٣، ص ١٧٨.
- ٢٢- <http://he.wikipedia.org> - 22
- ٢٣- شولميت ولفيش، הריאת לעצמך- נשים יולמות גירושין, שוקן , תל אביב , 2006, עמ" 20 , 21 .
- ٢٤- שם. 21, 22
- ٢٥- الشيخ على جمعة محمد، المرأة فى الحضارة الاسلامية بين نصوص الشرع وتراث الفقه والواقع المعيش، دار السلام، القاهرة، الطبعة الثانية، ٢٠٠٧، ص ١٨.
- ٢٦- المرجع السابق.
- ٢٧- فتح الباري فى شرح صحيح البخاري: ٧/ ٨٤، وايضًا صحيح البخارى: ٤/ ٢١٠، طبعة دار الفكر، بيروت.
- ٢٨- مستدرك الحاكم: ٣/ ١٥٦، وقد استدرك الحاكم فى كتابه الاحاديث الصحيحة حسب شروط البخارى ومسلم ولكن لم يخرجاه وعلى ذلك فهذا الحديث صحيح عند الشيخين وهو متفق عليه.
- ٢٩- الشيخ على جمعة محمد، المرأة فى الحضارة الاسلامية بين نصوص الشرع وتراث الفقه والواقع المعيش، دار السلام، القاهرة، الطبعة الثانية، ٢٠٠٧، ص ١٨.
- ٣٠- المرجع السابق.
- ٣١- وحيد الدين خان، المرأة بين الشريعة الاسلامية والحضارة الغربية، ترجمة سيد أحمد العدوي، دار الصحوة للنشر، القاهرة، الطبعة الأولى، ١٩٩٤، ص ١٧٦.
- ٣٢- منى يوسف، " نحو استراتيجية لمواجهة العنف فى المجتمع المصري"، المؤتمر السنوي الرابع : الابعاد الاجتماعية والجناائية للعنف فى المجتمع المصري، المركز القومي للبحوث الاجتماعية والجناائية، المجلد الثاني : ١١٣٩ - ١١٦١ ، القاهرة ، ٢٠٠٢.
- ٣٣- محمود سعيد الخولي، " العنف فى مواقف الحياة اليومية : نطاقت وتفاعلات"، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ٢٠٠٨، ص ١٥٤.
- ٣٤- ليلي عبد الوهاب : مرجع سابق، ص ٢٠.
- ٣٥- السيد عبد العاطي وآخرون، علم اجتماع الاسرة، الاسكندرية، دار المعرفة الجامعية، ٢٠٠٠، ص ٤٥٤.
- ٣٦- حנה الرزيل، נשים בישראל, ישראל 2000, עורכי הספר, שרה אהרונים, מאיר אהרונים הוצאת לאור מקסם, 2000, עמ" 65.